

Відгук
офіційного опонента
на дисертаційне дослідження
БОРЩИК Я. В на тему:
„Усні джерела до історії українсько-польських відносин на Волині під
час Другої світової війни: типологія, інтерпретація, верифікація”,
представлене на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук за спеціальністю
07.00.06 - історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Тема, заявлена Я. Борщиком у своєму дослідженні, є не просто актуальною, але надзвичайно гостро актуальною. Власне, польсько-українські відносини на Волині в період Другої світової війни в силу різних політичних причин упродовж останнього року стали тим контрапунктом, який уперше за 25 років незалежності України впливає на подальший розвиток стосунків між нашими державами-сусідами.

Проте, відволікаючись від загальнополітичної складової цієї проблеми, маємо зосередитися виключно на науковій. Історики активно працюють у цьому напрямку; останнім часом відновилася українсько-польська комісія науковців.

Але проблема об'єктивного дослідження витоків і перебігу Волинської трагедії вочевидь упирається в недостатню джерельну базу. Саме це породжує спроби вибудувати цілі концепції на хибному матеріалі. Тут і пошуки неіснуючого наказу керівництва УПА про винищення поляків, збирання доказів і свідчень за задалегідь визначеними параметрами, в потрібному напрямку тощо.

Тому спробу пошукувача типологізувати й верифікувати усні джерела (з об'єктивних причин – основні у джерельній базі) Волинської трагедії слід всіляко вітати і підтримати.

Своєю дисертацією Я. Борщик довів вміння оперувати досить складним джерельним матеріалом, здатність до його аналізу, оцінювання, розкриття змісту і значення для проведення історичних досліджень.

Автор у підрозділі 1.5, присвяченому методології дослідження, докладно висвітлює історіографічне поняття і зміст „усної історії” як академічного напрямку наукових досліджень, спираючись на авторитет таких науковців, як Пол Томпсон, Луїза Пассеріні, Алесандро Портеллі, Александр фон Плато. Досить ґрунтовно розглядаються також її зв’язки з історичною пам’яттю, адже „усна історія” виступає конкретним проявом утіленням колективної пам’яті соціальної або національної групи, родини тощо. На карб автора слід віднести також детальне оповідання про методи створення джерел з „усної історії”, зроблене на підставі праць Г. Гринченко, Н. Павловської, П. Бойка. Позитивне враження справляють ті сторінки дисертації, де розкритий склад і зміст зібрань усних джерел з історії Волинської трагедії в Польщі та в Україні. Причому в цьому розділі розкриті й особливості використання усних свідчень в опублікованих працях, зокрема, у відомій книзі Семашків “Геноцид поляків на Волині вчинений українськими націоналістами у 1939–1945 рр.”. На сьогодні це є об’єктивно найбільшим зібранням таких джерел, тому прискіпливий аналіз, здійснений Я. Борщиком, є потрібним і дуже важливим. Цілком обґрунтованими видаються висновки автора щодо приватного зібрання В. та Є. Семашків: “доступна інформація про приватний архів Семашків, яка подана у їхній праці, викликає більше запитань, ніж дає відповідей. Небажання авторів «Геноциду поляків на Волині...» надати доступ іншим дослідникам до цих спогадів лише посилює побоювання стосовно того, на яких саме джерелах написана ця праця. Достеменно можна стверджувати, що до поняття «свідчення» (пол. – *relacje*) Семашки відносять найрізноманітніші матеріали, а саме: інтерв’ю, мемуари, кореспонденцію, списки загиблих, коментарі до фрагментів створеної праці та інші. У перший період збору свідчень, від 1984 р. і до видання першої праці у 1990, основним методом збору інформації були листи, які надсилалися вояками 27-ї Волинської дивізії піхоти АК та членами їхніх сімей. Складається враження, що дослідники подій на Волині в 1943 р. не мали усталеної методики отримання і опрацювання джерел з використанням методу усної історії,

використовуючи будь-яку можливу інформацію від будь-кого про злочини «українських націоналістів». Ніде не представлено орієнтовний питальник, на основі якого проводилися польові дослідження зі збору усних джерел. Незрозуміла інформація подана стосовно того, за якими критеріями були відібрані особи, які надавали ту чи іншу інформацію. Також переважно відсутні відомості стосовно технічного процесу отримання, зберігання та аналізу отриманих спогадів” (С. 68—69). Аналогічні відомості оприлюднені автором також щодо колекцій кресових організацій, об'єднань колишніх мешканців Волині або ветеранів АК: “зібрані такими організаціями спогади про міжнаціональний конфлікт на Волині в 1943 р. ніде не публікуються, зберігаються у їхніх колекціях та слугують обґрунтуванням концепції геноциду поляків” (С. 73). Отже, обмеження (або ненадання) широкого доступу, приховування даних щодо створення таких усних джерел викликають справедливі сумніви щодо їх автентичності. Вердикт пошукувача щодо таких зібрань виглядає переконливо обґрунтованим: “можна стверджувати, що велика частина цих джерел не є класичними усними джерелами, оскільки дослідники порушували засади збору та опрацювання спогадів очевидців з використанням методу усної історії” (С. 74). Натомість відзначена наукова ґрунтовність усних свідчень, зібраних у рамках громадської польсько-української акції “Поєднання через важку пам'ять”, ініційованої Центром «Брама Гродська – Театр НН» та Асоціацією «Панорама культур» з Любліна із залученням волинських науковців (74—81).

Автор дуже прискіпливо проаналізував також українські колекції усних джерел з історії Волинської трагедії, насамперед зібраних володимир-волинським краєзнавцем Я. Царуком. Порівнюючи їх з колекцією Семашків, він підкреслює її загальну доступність (зберігається в Держархіві Рівненської області). Відзначені особливості колекції, виділені окремо усні джерела та такі, що не можна вважати ними (листи, записи без позначення респондентів тощо). Виділена головна специфіка: “Поруч із розповідями про кривди заподіяні українцям зі сторони поляків, у цій колекції містяться й симетричні

джерела, в яких українські респонденти надають інформацію про масові вбивства цивільного польського населення, при чому досить часто із зазначенням прізвищ та імен убитих поляків. Така особливість цього масиву усних джерел контрастує із польськими спогадами з приватних колекцій, в яких інформація про масові вбивства українців практично відсутня” (С. 86). Натомість доступ до колекції І. Пущука, що збирається з середини 1990-х років, відсутній подібно до зібрання Семашків. Аналогічно немає інформації про обсяг, склад, зміст і навіть місце перебування даної колекції. Висновок щодо комплексу таких джерел, якого доходить Я. Борщик, є науково коректним: “зібрані польськими та українськими дослідниками спогади про Волинську трагедію не є класичними усноісторичними джерелами. По-перше, метод усної історії передбачає фіксацію на аудіо- або відеоносіях отриманої інформації. В цьому випадку переважна більшість спогадів була записані від руки дослідниками або навіть респондентами, оскільки технічні можливості науковців у той період були досить обмеженими. По-друге, при зборі спогадів дослідники не завжди дотримувались всіх вимог до проведення польових досліджень методом усної історії. Поширеними були практики збору спогадів шляхом надсилання листів або навіть анкетування. Трапляються респонденти, яких опитували більше десятка разів. Безсумнівно, такі недоліки погіршують якісні характеристики усних джерел” (С. 97).

У наступному розділі Я. Борщик поставив перед собою завдання репрезентувати інший джерельний масив з історії Волинської трагедії — документальний, тобто писемні джерела такої проблематики. Пошукувач залишає за собою право тематичного підходу до окресленого джерельного масиву. Внаслідок цього він виокремив писемні свідчення у контексті кількох проблем: “виявлення кількості жертв з обох сторін, пошук витоків міжетнічного конфлікту, використання тих чи інших термінів при аналізі досліджуваних подій” (С. 100). З цим можна сперечатися, оскільки заявлені три напрями однозначно не вичерпують всієї проблематики джерел до історії

Волинської трагедії. Це скоріш дослідницькі завдання, що їх виконував дисертант. Досить суворими є вимоги і до хронологічних меж аналізованих документів. У дисертації, зокрема, зазначено: “...представлені матеріали, створені через півстоліття від досліджуваних подій, не можна вважати повноцінними документальними джерелами. Їх слід трактувати як усні джерела з історії Волинської трагедії” (С. 110). Такими обставинами визначений і висновок дисертанта щодо видової характеристики писемної джерельної бази Волинської трагедії: “саме звітні документи мають найбільший інформаційний потенціал і слугують основою досліджень з історії Волинської трагедії. Матеріали директивного, пропагандистського та інших спрямувань слугують лише як доповнення і представляють тло, на якому відбувалися події українсько-польського протистояння, відображені у звітній документації” (С. 114).

Найбільш цікавим виглядає розділ IV дисертації, в якому йдеться про верифікацію джерел з історії Волинської трагедії. На думку автора, це пов'язане з географічним виміром трагедії, а суть згаданого процесу полягає в узгодженні даних усних та письмових свідчень: “Найбільш придатними для верифікації усних джерел є ті населені пункти, в яких зібрано усні спогади як українських, так і польських очевидців, а також збереглися тогочасні архівні документи. Поряд з цим існують місцевості, для яких усноісторичні джерела є єдиними. Верифікувати такі спогади неможливо з огляду на брак інших типів джерел” (С. 115). Проте детальний аналіз викладеного в дисертації призводить до висновку, що насправді автор верифікує конкретні події на підставі фахового оцінювання наявних письмових та усних джерел, а не джерела як такі. Його підходи до визначення вірогідності усних свідчень виглядають достатньо обґрунтованими. Використано критерії хронологічної та географічної близькості до події, заангажованості в ній або в самому українсько-польському конфлікті автора свідчення тощо. На підставі такого аналізу пошукувач стверджує: “Усні джерела з цієї проблематики мають яскраво виражене «національне» забарвлення. Спогади українців і поляків

про ті події є прикладом конфлікту індивідуальних пам'ятей”. А також: “безпосередні очевидці тих подій зазвичай подають меншу кількість жертв та дивляться на ті події з різних точок зору, ніж неочевидці. Досить часто вони надають інформацію про допомогу та порятунок від представників ворожої сторони. Свідчення респондентів, що передають інформацію від третіх осіб, містять найбільшу кількість жертв, в них знаходять своє відображення пізніші навіювання і стереотипи, а їхня розповідь побудована в категоріях «свої» – «чужі» із виразними виключно позитивними або негативними характеристиками сторін конфлікту. Трапляються випадки, коли такі спогади містять неправдиву або перебільшену інформацію” (С. 175).

Висновки з проведеного дослідження в цілому співпадають з поставленими дисертантом завданнями, є логічними і науково обґрунтованими. Список використаних архівних джерел та літератури (в тому числі електронних ресурсів) є достатньо репрезентативним, нараховує 269 позицій.

Додатки А—Г є невід'ємною складовою дисертації, наочно демонструють географію та кількісні параметри винищувальних акцій обох сторін Волинського конфлікту.

Розісланий зацікавленим інституціям та особам автореферат відповідає змістові дисертації, їх висновки й основні положення є ідентичними.

Основний зміст дисертації опублікований у шести фахових публікаціях, у тому числі одної – за кордоном.

Високо оцінюючи науковий доробок Я. Борщика, викладений у дисертаційному дослідженні, повинен висловити також певні зауваження до її тексту, представленого на захист.

Не можна стверджувати, що пошукувачу вдалося опанувати і адекватно представити в роботі всю історіографію проблеми (С. 8–39). Проте це не стільки його недопрацювання, скільки сутнісна проблема – як репрезентувати в дослідженні джерелознавчого спрямування доробок учених-істориків, які вивчали загальноісторичну тему, якою є причини і

перебіг подій Волинської трагедії. Мені здається, для подолання такої суперечності варто було б не зосереджуватися на проблемі висвітлення загальноісторичного тла подій Другої світової війни на Волині в згаданих працях, як бачимо у відповідному розділі дисертації. Натомість потрібно розкрити ту специфіку, яку привносять саме усноісторичні джерела в дослідження польських, українських, російських та інших науковців, яким чином розкритий їхній зміст, проведена верифікація тощо.

Важко погодитися з твердженням автора, що „усна історія” виступає водночас джерелом та методом дослідження (С. 62). Це питання принципове, оскільки дисертант захищає працю саме з джерелознавства, і формулювання стосовно джерел мають бути абсолютно точними. Вочевидь „усна історія” в такому розумінні є виключно методом здійснення певних досліджень, а джерелами виступають уже результати таких досліджень: записи, інтерв'ю, що фіксують певну історичну інформацію. Насправді і дисертант дотримується такої точки зору, адже як і в назві дисертації, й у наступному розділі, як і в усій роботі, він веде мову саме про „усні джерела” з історії українсько-польського конфлікту на Волині, а не „усну історію” Волинської трагедії як окремий джерельний комплекс.

Важко погодитися з твердженням автора щодо документів польського підпілля на Волині, які, на його переконання, не представлені окремими фондами в жодному державному архіві України та спорадично трапляються поміж документів радянського та повстанського походження” (С. 101). Відомий принаймні один такий фонд, що зберігається в Держархіві Тернопільської області (ф. 3445, Колекція документів Армії Крайової на Тернопільщині у 1943—1945 роках).

Наявні деякі некоректні формулювання, зокрема: „Практичне значення отриманих результатів полягає в розширенні знань з джерелознавчих студій Волинської трагедії” (С. 7); „партизанських рухів опору” (С. 8), „редактор серії наукових семінарів” (С. 23); „причини суспільно-політичного життя” (С. 63); “Ознайомившись з обома версіями та спогадами про ті події,

складається враження...” (С. 135) тощо. Не можна погодитися з авторською схемою поділу джерел на “неопубліковані” та “неопубліковані”. Для джерелознавчої праці такий підхід є неприйнятним, адже серед “неопублікованих” джерел найперша позиція: “Відозви ОУН і головної команди УПА до українського народу, росіян, поляків, чехів, Червоної Армії, американських та англійських військ, військовополонених та інше” (С. 187) – то як говорити про їхню “неопублікованість”? Скоріше, йдеться про ступінь актуалізації джерела, уведення його до наукового обігу. Авторіві варто було б більш уважно використовувати усталені терміни.

Загалом треба визнати, що у тексті дисертації трапляються друкарські та стилістичні помилки, пропущені або переставлені окремі літери, слова, неузгоджені відмінки, що іноді утруднює розуміння авторської думки (С. 15, 20, 24, 26, 30, 63, 94, 126, 158 та ін.). Путівник за польськими та українськими архівами „Волинь – Східна Галичина 1943–1944”, виданий у 2003 р., названий двотомником, хоча насправді був опублікований лише один том із запланованої серії (С. 34). Також недостатньо уваги дисертант приділив уніфікації термінології та вживаних скорочень. Так, Бандерівський провід ОУН позначений в основному аббревіатурою ОУН(Б), вживається також ОУН-Б (С. 29); службовці української й польської допоміжної поліції називаються здебільшого поліцаями, часом поліціантами (С. 146, 163).

Разом з тим висловлені зауваження, поза сумнівом, не можуть суттєво вплинути на загальну оцінку здійсненого пошукувачем дослідження, що є цілком позитивною. Зміст дисертації свідчать, що поставлена мета дослідження досягнута, а сформульовані завдання – виконані. Положення й висновки роботи впливають з методологічних засад, зазначених у вступі, базуються на повноцінній джерельній базі, є науково виваженими й аргументованими.

Представлена на захист дисертація Я. Борщика “Усні джерела до історії українсько-польських відносин на Волині під час Другої світової війни: типологія, інтерпретація, верифікація” є самостійним фаховою працею, яка

засвідчує здатність пошукувача проводити наукове дослідження, орієнтуватися в існуючій літературі та дотримання інших вимог, сформульованих МОН України і затверджених відповідними урядовими актами, іншим вимогам до дисертацій, висунутих на здобуття наукового ступеня кандидата наук. Воно заслуговує на позитивну оцінку, а дисертант – на присвоєння наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент
доктор історичних наук,
директор
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

Г. В. Папакін